

ЖИТОМИРСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ІВАНА
ФРАНКА
СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
КАФЕДРА СОЦІАЛЬНОЇ ПЕДАГОГІКИ ТА ПЕДАГОГІЧНОЇ
МАЙСТЕРНОСТІ

**СИСТЕМА ДІЯЛЬНОСТІ СОЦІАЛЬНОГО ПЕДАГОГА ПТНЗ З
ДІТЬМИ-СИРОТАМИ**

Дипломна робота з соціальної педагогіки
(освітньо-кваліфікаційний рівень «Магістр»)
студента 7 курсу 70 групи
галузі знань:

0101 Педагогічна освіта

напряму підготовки:

8.01010601 Соціальна педагогіка

Дрозд Ольги Іванівни

Керівник:

кандидат педагогічних наук, доцент

Н.П. Павлик

Рецензент: доктор педагогічних наук,
професор, ректор Житомирського обласного
інституту післядипломної педагогічної освіти
І.І. Смагін

м. Житомир – 2015 рік

Допущено до захисту
протокол засідання кафедри соціальної педагогіки та педагогічної
майстерності
№ 11 від 18 травня 2015 року

Оцінка:

Національна шкала:

Кількість балів:

ECTS:

Члени комісії:

(підпис)

Сейко Н.А.

(прізвище та ініціали)

(підпис)

Коляденко С.М.

(прізвище та ініціали)

(підпис)

Павлик Н.П.

(прізвище та ініціали)

(підпис)

Тарасенко Н.Л.

(прізвище та ініціали)

Зміст

Вступ	4
Розділ 1. Теоретичний аналіз проблеми соціально-педагогічної роботи з дітьми-сиротами у ПТНЗ	7
1.1. Сирітство як соціальне явище.....	7
1.2. Професійно-технічні навчальні заклади (ПТНЗ) як компонент системи освіти	17
1.3. Діти-сироти як об'єкт діяльності соціального педагога ПТНЗ	27
Висновки до розділу 1	38
Розділ 2. Емпіричне дослідження потреб дітей-сиріт у ПТНЗ	40
2.1. Програма емпіричного дослідження потреб дітей-сиріт у ПТНЗ.....	40
2.2. Аналіз результатів емпіричного дослідження.....	45
Висновки до розділу 2	50
Розділ 3. Системні характеристики роботи соціального педагога ПТНЗ з дітьми-сиротами	51
3.1. Системний підхід до соціально-педагогічної діяльності.....	51
3.2. Проектування системи діяльності соціального педагога ПТНЗ з дітьми-сиротами.....	54
3.3. Законодавство України про охорону праці дітей	
Висновки до розділу 3	
Загальні висновки	
Список використаних джерел	
Додатки	71

Вступ

Актуальність дослідження. У сучасному українському суспільстві суттєво зростає потреба в талановитих, розумово і фізично розвинених молодих людях, здібних реалізовувати свій внутрішній потенціал та здатних до самовдосконалення, що знайшло своє відображення у Національній доктрині розвитку освіти України у XXI столітті, Законі України „Про освіту”, Концептуальних засадах розвитку професійної освіти України та її інтеграції в європейський освітній простір та інших державних законодавчих документах. Разом з тим, суттєві економічні, соціальні зміни в державі призвели до загострення проблем постінтернатної адаптації випускників освітніх закладів для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, які є найбільш вразливими у період входження у доросле самостійне життя, не спроможні успішно подолати адаптаційні бар'єри. Забезпечення соціально-педагогічної підтримки такої категорії дітей та молоді, яка опинилася у складних життєвих ситуаціях, захист їх прав складає основні напрямки державної соціальної політики України. Відповідно зростає відповідальність закладів освіти (зокрема професійно-технічного спрямування) щодо забезпечення розвитку особистості учнів-сиріт у процесі професійної підготовки, створення умов для збагачення соціального досвіду, успішної адаптації у суспільстві.

Більшість випускників інтернатних закладів не в змозі продовжувати навчання через соціальну дезадаптованість, фінансові та психологічні проблеми, недостатній рівень освіти, слабку мотивацію навчання. У зв'язку з цим збільшується роль процесу навчання в закладах професійно-технічної освіти (ПТО), складність якого пов'язана з перебудовою всієї системи ціннісних орієнтацій учнівської молоді, засвоєнню нею нових способів та засобів пізнавальної діяльності, форм міжособистісних зв'язків та ін. Учні-сироти мають активно включитися в процес соціальної адаптації до освітнього середовища професійно-технічних навчальних

закладів (ПТНЗ), засвоєння соціального та професійного досвіду, як важливих передумов професійної соціалізації, становлення життєвої перспективи, забезпечення продуктивності соціальних контактів.

Теоретико-методологічні засади вивчення соціальної адаптації особистості закладено в працях А. Адлера, У. Джемса, А. Маслоу, Ж. Піаже, К. Роджерса, Б. Скінера, З. Фрейда, Х. Хартмана, Р. Хенкі, Л. Філіпса, Т. Шибутані, Е. Ериксона та ін.

Проблема адаптації учнів-сиріт до навчання розглядається науковцями у напрямку вирішення загальної проблеми соціалізації дітей та молоді з уразливих соціальних груп, їхньої інтеграції в соціум (І. Дубровіна, С. Дзенушкайте, І. Єжов, І. Лісіна, В. Мухіна, А. Прихожан) та суттєвих порушень в умовах „позасімейного” виховання (Т. Землянухіна, А. Капська, Й. Лангмейер, І. Пеша та ін.).

Аналіз наукової літератури та стану практичної діяльності з даної проблеми показав, що фундаментальних досліджень, які стосуються питань системи діяльності соціального педагога ПТНЗ з дітьми-сиріт немає.

Таким чином, соціальна значимість проблеми, недостатній рівень її теоретичного обґрунтування, потреба у відновленні умов адаптації учнів-сиріт до навчання в професійно-технічних навчальних закладах зумовили вибір теми дослідження: **„Система діяльності соціального педагога ПТНЗ з дітьми-сиротами”**.

Мета дослідження: дослідити систему діяльності соціального педагога ПТНЗ з дітьми-сиротами.

Завдання дослідження:

- 1) проаналізувати наукову літературу з проблеми соціально-педагогічної діяльності з дітьми-сиротами;
- 2) емпірично визначити потреби дітей-сиріт у ПТНЗ;
- 3) спроектувати систему діяльності соціального педагога ПТНЗ з дітьми-сиротами.

Об'єкт дослідження – соціально-педагогічна робота з дітьми-сиротами.

Предмет дослідження – система соціально-педагогічної роботи з дітьми-сиротами у ПТНЗ.

Методи дослідження: теоретичні (аналіз законодавчої бази України про соціальний захист дітей-сиріт, аналіз та узагальнення наукової літератури щодо соціально-педагогічної діяльності з дітьми-сиротами, класифікація потреб дітей-сиріт у ПТНЗ, систематизація основних категорій дослідження), емпіричні (методика діагностики рівня соціальної фрустрації Л.І. Вассермана (модифікований В.В. Бойко); методика вивчення потреб спілкування (ПС) та потреб досягнень (ПД); методика «Потреби» або «Парні порівняння»).

Експериментальна база дослідження: Житомирський професійний ліцей харчових технологій

Публікації за темою дослідження: Дрозд О. Робота соціального педагога ПТНЗ з дітьми-сиротами / О.І. Дрозд // Актуальні проблеми соціальної сфери : [збірник наукових робіт викладачів і студентів / за заг. ред. Н.П. Павлик]. – Житомир : Вид-во Житомирського державного університету імені Івана Франка, 2013. – С. 19-20.

Структура дослідження. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків до них, загальних висновків, списку використаної літератури (70 найменувань, з них - 5 - англійською мовою) та додатків (5 найменувань).

Загальні висновки

Проведене дипломне дослідження дозволило зробити наступні висновки:

Я визначила основні характеристики дітей-сиріт, як особливої соціальної групи дітей, що потребує соціальної підтримки. Фактичний стан справ сьогодні близько до катастрофічного. Бурхливі соціальні зміни в країні призвели до того, що кількість дітей-сиріт постійно зростає при загальному зниженні чисельності населення.

Отже, сирітство як соціальне явище існує стільки ж, скільки й людське суспільство. Війни, епідемії, стихійні лиха призводили до того, що діти ставали сиротами. У класовому суспільстві з'явилося соціальне сирітство, яке зумовлено небажанням і неможливістю виконувати батьками свої обов'язки.

Причинами соціального сирітства є зростання числа батьків, які позбавлені батьківських прав, зубожіння населення, зростання наркоманії та алкоголізму, збільшення кількості сімей, в яких відсутні умови для нормального виховання дітей та ін.

Держава змушена брати на себе піклування про дітей, які залишилися без опіки. Головною проблемою в таких випадках є соціалізація дітей, оскільки як поза сім'єю, так і в прийомній сім'ї, відсутній генетичний зв'язок між дітьми й батьками, тому змістом діяльності соціального педагога є захист прав дітей та контроль за умовами їхнього утримання, соціальній адаптації.

Державні заклади опіки вже давно ототожнюють із будинками для сиріт, хоч насправді у цих інституціях перебуває дуже мало справжніх сиріт. Різні дослідники намагалися вирахувати реальну кількість дітей-сиріт у інституційних закладах опіки, і хоч цифри відрізняються, похибка становить 2-3 відсотки та 4-5 відсотків, за винятком, коли війни чи природні катаклізми забирали життя обох батьків. За нормальних умов, у

зкладах опіки в регіоні перебувають діти, більшість із яких має бодай одного з батьків.

Міністерство України у справах сім'ї, молоді та спорту спільно з Інститутом розвитку сім'ї та громадськими організаціями розробили стратегію розв'язання проблем сирітства на державному рівні. Йдеться про діяльність щодо забезпечення права дитини на виховання та розвиток у сімейному оточенні. Цей стратегічний план дій для всіх соціальних служб, які опікуються дітьми, днями було представлено на засіданні колегії міністерства.

Українська держава довгий час надавала перевагу інтернатному (інституціональному) влаштуванню й вихованню дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування. Але, мережа установ, через яку проходять діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування, сприймає їх як об'єкт, а не як суб'єкт виховання. Відірваність вихованців інтернатних закладів від реальних життєвих проблем, обмеженість простору спілкування, регламентація дій формують у них такі якості, що ускладнюють їхню адаптацію до дорослого життя в соціумі ("розвинуте почуття утримання – патерналізм; принцип життя – "нам повинні", "неготові брати на себе відповідальність", "відсутність досвіду сімейного життя, розуміння сім'ї", "невпевнені в собі"). Діюча в Україні система інтернатних закладів потребує кардинальних змін у своїй діяльності, переорієнтації на індивідуальні потреби кожної дитини, позбавленої родинного середовища, створення оптимальних умов для її виховання, розвитку, формування особистості.

Необхідність розвитку альтернативних форм виховання дітей-сиріт в даний час не викликає сумнівів. Це в першу чергу, пов'язано з тим, що установи для даної категорії дітей, навіть за наявності великого діапазону можливостей і високої кваліфікації педагогів не можуть у достатній мірі забезпечити умови для компенсації комплексу деприваційних симптомів. Відбувається порушення спілкування дитини, що живе в дитячому

будинку, з дорослими, що фіксується на всьому протязі дитячого періоду розвитку і навіть у дорослому житті.

Теоретико-методологічні засади вивчення соціальної адаптації особистості закладено в працях А. Адлера, У. Джемса, А. Маслоу, Ж. Піаже, К. Роджерса, Б. Скінера, З. Фрейда, Х. Хартмана, Р. Хенкі, Л. Філіпса, Т. Шибутані, Е. Ериксона та ін.

Проблема адаптації учнів-сиріт до навчання розглядається науковцями у напрямку вирішення загальної проблеми соціалізації дітей та молоді з уразливих соціальних груп, їхньої інтеграції в соціум (І. Дубровіна, С. Дзенушкайте, І. Єжов, І. Лісіна, В. Мухіна, А. Прихожан) та суттєвих порушень в умовах „позасімейного” виховання (Т. Землянухіна, А. Капська, Й. Лангмейер, І. Пеша та ін.). До основних методів наукового дослідження ставляться спостереження, бесіда, опитувальні методи, метод аналізу документів, експертна оцінка, експеримент.

Друга частина роботи має практичний характер. Вона містить дані дослідження, процедуру проведення та отриманні результати.

У третьому розділі системний підхід до соціально-педагогічної діяльності, проектування системи діяльності соціального педагога ПТНЗ з дітьми-сиротами та законодавство України про охорону праці дітей.

З урахуванням вищевикладеного стала очевидною необхідність нових підходів до системи соціально-педагогічної діяльності в ПТНЗ. Наразі не існує єдиних критеріїв і показників оцінки ефективності системного підходу в управлінні якістю соціально-педагогічної роботи, тому ефективність системного підходу потрібно оцінювати, виходячи з отриманих позитивних результатів моніторингу якості соціально-педагогічної роботи. Тому слід зазначити, що для управління якістю соціально-педагогічної діяльності в ПТНЗ потрібно розробити модель управління що буде орієнтована на реалізацію інноваційних проектів і підвищення якості соціально-педагогічної роботи.

Список використаних джерел

1. Алексеєнко Т. Ф. Зміст і напрями соціально-педагогічної діяльності // Соціальна педагогіка: теорія і технології: Підручник / За ред. І. Д. Зверєвої.– К.: Центр навч. л-ри, 2006. – 79 с.
2. Артюшкіна Л.М. Специфіка професійної діяльності соціального педагога загальноосвітньої школи-інтернату для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування /Л.М. Артюшкіна, А.О. Поляничко. – Суми : Сум ДПУ, 2001. – 115 с.
3. Артюшкіна Л. М. Сирітство в Україні як соціально педагогічна проблема (соціально-правовий аспект) / Л. М. Артюшкіна, А. О. Поляничко. – Суми : Сум ДПУ, 2002. – 268 с.
4. Безпалько О. В. Соціальна педагогіка в схемах і таблицях: Навч. посіб. / О.В. Безпалько – К.: Логос, 2003. – 134с.
5. Вейландє Л. В. Підготовка студентів університету до роботи з підлітками девіантної поведінки : автореф. дис. ... к.пед.н. : 13.00.04 “Теорія і методика професійної освіти” / Л. В. Вейландє. – Одеса, 2005. – 19 с.
6. Волинець Л.С. Соціальне сирітство в Україні: експертна оцінка та аналіз існуючої в Україні системи утримання та виховання дітей, позбавлених батьківського піклування / Л. С. Волинець, Н. М. Комарова, О. Г. Антонова-Турченко та ін.. – К. : ДЦСМ, 1998. – 120 с.
7. Волинець Л. Соціальні проблеми дитинства в сучасній Україні / Л. Волинець // Національна безпека і оборона. – 2001. – № 3 – С. 34 – 38.
8. Галагузова М. А. Социальная педагогіка : курс лекцій / под общ. ред. М. А. Галагузовой. – М. : Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2000. – 416 с.
9. Гончаренко С. Український педагогічний словник / Семен Гончаренко. – К. : Либідь, 1997. – 376 с.

10. Гончаренко С.У. Професійна освіта: словник. Навч. посіб. / уклад. С. У. Гончаренко та ін.; за ред. Н. Г. Ничкало. — К. : Вища школа, 2000. — 380 с.
11. Гордєєва М. Від компенсаторних заходів - до випереджаючого розвитку// Соціальна робота. - 2003. - № 4.-с.2-5.
12. Грабінський П. М. Етика ділового спілкування : курс лекцій / П. М. Грабінський, В. Д. Павлюк, І. М. Кравець. – Хмельницький : ХНУ, 2006. – 207 с.
13. Дементьєва І. Діти, потребують державної допомоги і підтримки// Соціальна педагогіка. - 2003. № 3. -С.69-72.
14. Державна національна програма «Освіта» («Україна ХХІ століття»), — К., 1994.
15. Дрозд О. Робота соціального педагога ПТНЗ з дітьми-сиротами / О.І. Дрозд // Актуальні проблеми соціальної сфери : [збірник наукових робіт викладачів і студентів / за заг. ред. Н.П. Павлик]. – Житомир : Вид-во Житомирського державного університету імені Івана Франка, 2013. – С. 19-20.
16. Закон України “Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо органів і служб у справах неповнолітніх та спеціальних установ для неповнолітніх” від 07.02.2007 р. № 609-V.
17. Закон України “Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності” від 1999 року // ВВР України.-1999.-№46-47.-Ст.403.
18. Закон України “Про основи соціального захисту бездомних осіб і безпритульних дітей” від 02.06.2005 р.
19. Закон України „Про охорону здоров'я населення” від 1993 року // <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2801-12>
20. Закон України «Про зайнятість населення» від 01.03.91р.//ВВР України.- 1991.- №14.-Ст.170.

21. Закон України «Про освіту» 1991, № 34, ст.451
22. Закон України «Про охорону дитинства» 2001, № 30, ст.142
23. Закон України «Про охорону праці». — К., 1992.
24. Закон України «Про пожежну безпеку» від 02.10.2012 р.// [www. rada.com. ua](http://www.rada.com.ua).
25. Закревська Л. М. Перші кроки соціального педагога у школі. На допомогу соціальному педагогу-початківцю / Л. М. Закревська. — Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2005. — 52 с.
26. Занюк С. Мотивація та саморегуляція учня / С. Занюк. — К. : Главник, 2004. — 96 с.
27. Збірник нормативно-правових актів у сфері захисту прав дітей .-РА „Прем'єр Медіа”.-К.-2003.-с.235.
28. Зеер Э. Ф. Модернизация профессионального образования: компетентностный подход : учебное пособие / Э. Ф. Зеер, А. М. Павлова, Э. Э. Сыманюк. — М. : МПСИ, 2005. — 216 с.
29. Іванченко Є. А. Професійна мобільність майбутніх фахівців : [навчально-методичний посібник] / Є. А. Іванченко. — Одеса : СМІЛ, 2004. — 120 с.
30. Казакова Е.И. Особенности психолого-педагогического и медико-социального сопровождения учащихся специальной (коррекционной) школы-интерната [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://festival.1september.ru>
31. Капська А.Й. Соціальна педагогіка: Навч. посіб. / За ред. А. Й. Капської. — К.: ВКП Аспект, 2000. — 264 с.
32. Карпенко О. І. Правові засади утримання та виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування: дис. ... кандидата юрид. наук: 12.00.03 / О. І. Карпенко — К.: Дух і Літера, 2001. — 191с.
33. Карпенко, О. Г. Професійна підготовка майбутніх соціальних працівників в умовах університетської освіти : дис. ... д-ра пед. наук / О. Г. Карпенко. — К., 2008. — 546 с.

- 34.Коваленко О. О. Соціальне сирітство як соціокультурний феномен : дис. к.соціол.н. : 22.00.03 / О. О. Коваленко; НАН України ; Ін-т соціології. – К., 2006. – 212 с.
- 35.Коваль Л. Г., Соціальна педагогіка. / Коваль Л. Г., Зверева І. Д., Хлєбїк С. Р. – К.: ІЗМН, 1997. – 392 с.
- 36.Кодекс законів про працю України. (Затверджується Законом № 322-VIII (322а-08) від 10.12.71 ВВР, 1971, додаток до № 50)
- 37.Конституція України.-ВВР.-1996.-№30.-Ст.141.
38. Кройтор В.Л. Правове положення неповнолітніх в Україні : зб. норматив. актів / уклад. В. Л. Кройтор, В. Ю. Євко. – Х. : Еспада, 2002. – 576 с.
- 39.Лукашевич М. П. Менеджмент соціальної роботи : теорія і практика : [навч. посіб.] / М. П. Лукашевич, М. В. Туленков. — К. : Каравела, 2007. — 296 с.
- 40.Лукашевич М. П. Теорія і методи соціальної роботи : навч. посіб. для вузів / М. П. Лукашевич, І. І. Мигович. – 2-е вид., доп. і випр. – К. : МАУП, 2003. – 168 с.
- 41.Мельник Ю. В. Соціальний педагог та його професійна діяльність / Ю. В. Мельник // Науково-виробниче видання «Соціальний педагог». — К. : Шкільний світ, 2006. — С. 5—44.
- 42.Назарова І. Можливості та умови адаптації сиріт: У подальшому житті// Социс. - 2001. - № 4. - С.70-77.
43. Наказ Міністерства освіти і науки «Про планування діяльності та ведення документації соціальних педагогів, соціальних педагогів по роботі з дітьми-інвалідами системи Міністерства освіти і науки» від 28.12.2006 р. № 864
- 44.Никитина Л. Е. Социальный педагог в школе / Л. Е. Никитина. — М. : Академ. проект, 2003. — 112 с.
- 45.Никишина В.Б. Психодиагностика в системе работы : учебное пособие / В.Б. Никишина, Т.Д. Василенко – М.: 2004. – 215 с.

- 46.Ничкало Н. Г. Трансформація професійно-технічної освіти України : [монографія] / Н. Г. Ничкало. – К. : Педагогічна думка, 2008. – 200 с.
- 47.Нікуліна А. С. Розвиток ділової активності учнів ПТНЗ під час професійної та загальноосвітньої підготовки : [навчально-методичний посібник] / А. С. Нікуліна, Д. В. Паньков, І. І. Єзікова та ін. – Донецьк : Донецький центр навчання діловій активності, 2003. – 407 с.
- 48.Ноздріна, О. Система державних органів соціального захисту прав дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування / ОльгаНоздріна // Держава і право. Юридичні і політичні науки : зб. наук. пр. / редкол. : Ю.С. Шемшученко (голов. ред.) [та ін.]. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2006. – Вип. 33. – С. 262 – 271.
- 49.Овчарова Р.В. Довідкова книга соціального педагога. - М.; ТЦ. Сфера. - 2002. - 480с.
- 50.Ожегов С.И. Словарь русского языка: [ок. 57 тыс. слов] / С.И. Ожегов: [ред. чл.-корр. АН СССР Н.Ю. Шведова]. – 20-е изд., стереотип. – М.: Рус. яз., 1988. – 750 с.
- 51.Оржеховська В. М. Дитяча бездоглядність та безпритульність: історія, проблеми, пошуки : навч. посіб. / В. М. Оржеховська, В. Є. Виноградова-Бондаренко. – К. : Логос, 2004. – 178 с.
- 52.Осипова И. И. Социальное сиротство: теоретический анализ и практика преодоления / И. И. Осипова. – Н. Новгород : НИСОЦ, 2009. – 208 с.
- 53.Першко Г. О. Принципи та функції роботи соціального педагога щодо інтеграції дітей з особливостями психофізичного розвитку в середовище загальноосвітнього навчального закладу [Електронний ресурс] /Г. О. Першко // Соціальна педагогіка : теорія та практика. –

2010. – № 2. – Режим доступу :
http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Sptp/2010_2/14.pdf.
54. Пеша І. В. Соціальний захист дітей-сиріт та дітей позбавлених батьківського піклування. - К., 2000.
55. Програма зайнятості населення Херсонської області на 2002 рік: Затв. рішенням ХХІІІ сесії обласної ради народних депутатів 23 скликання від 27.02.2002р. №500.
56. Сидоров В. Н. Профессиональная деятельность социального работника: ролевой подход. – Винница: „Глобусс-пресс”, 2006. – 408 с.
57. Сіротченко Т. А. Демографічна політика та соціальне сирітство: аналіз та прогноз сучасної ситуації / [Т. А. Сіротченко, О. М. Гетта, А. О. Бобришева, О. А. Топоркова] // Здоровье ребенка. – 2011. – № 3 (30).
58. Словарь по социальной педагогике: Учеб. пособ. для студ. высш. учеб. завед. / Авт.-сост. Л. В. Мардахаев. – М.: Изд. центр „Академия”, 2002. – 368 с.
59. Соціальна робота: короткий енциклопедичний словник // Соціальна робота : в 5 кн. – К. : ДЦСМ, 2002. – Кн. 4. – 536 с.
60. Сушенцева Л. Л. Основи професійної мобільності : навчально-методичний посібник / Лілія Леонідівна Сушенцева ; Інститут ПТО НАПН України. – Кривий Ріг : Видавничий дім, 2011. – 162 с.
61. Терновець О. М. Соціальне сирітство як предмет міждисциплінарного дослідження / О. М. Терновець // Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка. – 2012. – № 5 (240). – Ч. І. – С. 61.
62. Филиппова Л. Н. Социальное сиротство в современном Российском обществе (социально-философский анализ) : автореф. / Л. Н. Филиппова. – Ростов-н/Д., 2004.
63. Цимбалюк І. М. Психологія спілкування : [навчальний посібник] / І. М. Цимбалюк. – К. : ВД «Професіонал», 2004. – 304 с.

64. Шакурова М. В. Методика и технология работы социального педагога: Учеб. пособ. для студ. высш. пед. учеб. заведений. – М.: Изд. центр „Академия”, 2002. – 272 с.
65. Щёкин Г. В. Теория социального управления : [монография] / Г. В. Щёкин. — К. : МАУП, 1996. — С. 7—9.
66. Консерсје pedagogiki spoiecznej / Pod red. T. FrNєckowiaka. – Poznac, 1996. – 185 s.
67. Grant R.M. The Knowledge-Based View of the Firm / R.M. Grant // The Oxford Handbook of Strategy / Ed. by D.O. Faulkner, A. Campbell. - N. Y. : Oxford University Press, 2003. - P. 197-221.
68. Higgens J. Corporate Strategic Management: Idea Group Publishing [Электронный ресурс] / J. Higgens. - 2007. - Режим доступа: <http://www.duneier.net/rapid.php?q=idea+group>.
69. Pearce and Robinsons. Formulation, Implementation and Control of Competitive Strategy. - McGraw-Hill, 2006 [Электронный ресурс]. - Режим доступа: http://www.logobook.ru/prod_show.php?object_uid=11056857.
70. Castells M. The Rise of the Network Society: The Information Age: Economy, Society, and Culture // Wiley-Blackwell; 2nd Edition with a New Preface edition, 2009